

Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története

(az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte: Dövényi Zoltán)

MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2006. 820 oldal.

Hazánk – adottságaiból és meghatározottságaiból fakadóan – számos mélyreható fordulaton ment keresztül történelme során, melyek tudományos életünkre, így a magyar földrajztudomány fejlődésére is rányomták bélyegüket. A társadalmi, politikai, gazdasági változások hatására időről időre átrendeződtek a geográfia szellemi irányzatai közti erőviszonyok; esetenként teljesen új irányzatok képviselői törtek előre, miközben karakteres egyéniségek emléke veszett (vagy veszejtetett) a feledés homályába. Tudományunk történetének megértéséhez ugyanakkor utóbbiak ismerete is szükséges, ezért minden olyan törekvés, mely nagyobb világgosságot szándékozik teremteni a múlt feledésbe merülő epizódjai körül, elismerést érdemel.

Szerencsére tudományunk nincs híján az ilyen kezdeményezéseknek: a hazai geográfustársadalom az elmúlt másfél évtizedben „újra felfedezte” Telekit, néhány esztendeje pedig a Mendöl-életmű reális értékeléséhez jutott közelebb. Ennek a „sorozatnak” méltó folytatását képezi a jelen munka, melynek kiadója Fodor Ferenc kéziratban fennmaradt, nagy ívű tudománytörténeti művét rendezte sajtó alá.

Fodor a magyar földrajztudomány meglehetősen mozgalmas korszakának képviselője volt: egyetemistaként még a természettudományos magyar földrajz megteremtőjét, Lóczyt hallgatta; az I. világháború idején már végzett tanárként került kapcsolatba Teleki Pállal, akinek később az Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar Földrajzi Intézetében közeli munkatársa, szellemi értelemben pedig – Rónai Andrással együtt – legkiválóbb tanítványa és feltétlen tisztelője lett. Mindemelllett 1926-tól tagja volt az Országos Közoktatási Tanácsnak, valamint 16 esztendőn át vezette a korabeli „tudós tanárképzés” fellegvárának számító Eöt-vös Collegium földrajzi műhelyét, melyből a későbbi geográfus generáció számos kiváló kutatója (például Mendöl Tibor és Bulla Béla) került ki. Kétségtelen, hogy Fodor nagyon „izgalmas” kort élt meg, kiterjedt kapcsolatrendszerénél fogva pedig rálátással bírt a korabeli magyar geográfia szinte minden fontos szintjére. Az olvasó joggal várhatja tehát, hogy a kötet egyedülálló betekintést nyújt a kor viszonyaiba, különösen, hogy a szerkesztők az eredeti, nagyrészt 1949–1951 közt papírra vetett szöveget tartalmi változtatás nélkül adták közre.

Az eredeti kézirat mindemelllett kiegészült Fodor Ferenc – Hajdú Zoltán tollából származó – életrajzával. Ennek bemutatása mindenképpen indokolt, lévén a potenciális olvasók jelentős része nem ismeri kellően Fodor pályafutását, ami pedig a kiadvány megfelelő értelmezéséhez elengedhetetlen. Az életrajz átfogó képet ad nemcsak Fodor szakmai tevékenységéről, hanem személyes fejlődéstörténetéről is; írója rendkívül alapos, mégsem bocsátkozik felesleges részletekbe; gondolatait jó stílussal megírt, olvasmányos szöveggé fonja össze.

A Szerző – szokásához híven – tartózkodik bárminemű minősítgetéstől (maga is írja, hogy nem kívánja felvállalni az „igazságosztó” [XII.] szerepét); helyett több irányból világítja meg Fodor tevékenységét („[Fodor] egy nehéz, ellentmondásos korszakban, többszöri rendszerváltások időszakában megőrizte egyéniségét, tisztességét, de nem volt szent” – XXXVIII.). Elfogulatlan gondolatai nagyban segítik az olvasót az ember és kutató Fodor tárgyilagos megítélésében.

Hajdú Zoltán írása után következik Fodor Ferenc tulajdonképpeni műve. Ennek előszava (beszédés alcíme szerint *A könyv önigazolása és értelme*) – néhány elméleti kérdés, bevezető gondolat mellett – több lényeges dologra hívja fel a figyelmet. Először is arra, hogy a könyv nem tudománytörténeti tények halmozát, hanem – első (és sajnos mindmáig utolsó!) ilyen alkotásként – a hazai geográfia gondolat történetének bemutatását kívánja adni. Fodor emellett hosszasan indokolja, „hogyan munkát írójának kellett megírnia”. (4.) Az „önigazolás” jelentős részben abból a mártír-szerepből fakadt, melyet Fodor – részint kényszerből, nagyrészt azonban egyéni meggyőződésből – a II. világháború után magára vett; alkotása egy méltatlanul megvetett mesterét mindvégig büszkén felvállaló tanítvány üzenete a megértőbbnek remélt jövő számára. Ennek a felfogásnak is köszönhető, hogy Fodor kortársai közül egyedülként vállalkozott egy ilyen mű megírására, felbecsülhetetlen értéket teremtve ezáltal tudományunk számára.

A Szerző hangsúlyozza továbbá műve óhatatlan szubjektivitását. („Mást nem is kívánok mondani bennük, csak annyit, hogy én így láttam.” – 4.) Ez óvatosságra int: a könyv nem objektív igazságok tárháza, nem is célszerű így kezelnünk; különösen a világnézeti és személyi kérdések kapcsán érdemes az olvasónak más kortársak írásaiba is belepillantania (ehhez a Szerző is segítséget nyújt: az életrajzi részben tételesen sorra veszi a könyvben említett személyek fontosabb munkáit). Ugyanakkor épp ezek a szubjektív vélemények képezik a kötet legérdekesebb részeit; a Fodor által papírra vetett pozitív ismeretanyag java benne van ma is fellelhető források sokaságában; de „első kézből származó”, plasztikus jellemrajzokat, „emberi portrékat” más tudományos művek nemigen közvetítenek az utókor felé.

Az előszót követő első fejezet *A magyar földrajztudomány múltja* címet viseli. Ennek 279 oldalán a Szerző nyomon követi a hazai geográfia fejlődését Anonymustól egészen 1944-ig. Fodor ezt a közel nyolc évszázadot a főbb szellemi irányzatok, iskolák mentén tagolja (a természettudományok kibontakozása előtti időszak; az általános földrajz megalapozása és az államismék kora; majd külön-külön a Hunfalvy-, a Lóczy-, a Cholnoky- és a Teleki-iskola korának ismertetése következik).

Fodor aprólékosan kitér ezen időszak több száz kutatójára, tanárára és felfedezőjére, valamint azok tudományos eredményeire. A tekintélyes mennyiségű pozitív információ (életrajzi adatok, művek adatai stb.) – esetenként kissé szárazra váló – felsorolása mellett a Szerző mindent és mindenkit komoly kritikának vet alá. Egyfelől megvizsgálja, hogy az egyes földrajzi eredmények mennyire álltak koruk színvonalán. Ítélete általában pozitív, megállapítva, hogy a magyar

geográfia mindig lépést tudott tartani a nemzetközi tendenciákkal. Emellett minden eredményt mérlegre tesz aszerint is, hogy mennyiben ismerhetők fel benne a modern földrajz csírái, más szóval milyen szintet képvisel a magyar geográfia fejlődési folyamatában. A „fejlődés” szó használata indokolt, lévén Fodor jól láthatóan evolucionista módon szemléli a kérdést, még ha ki is emeli, hogy a fejlődés nem lineáris („A fejlődés sem volt egyirányú, s a kor szerinti sorrendben egymást követő szerzők és művek sem jelentenek egyetlen és töretlenül emelkedő fejlődési vonalat.” – 111.). A fejlődés valaha elért legmagasabb szintjét Teleki tájféldrajzában látja, amely egységes, szintetikus és önálló (vagyis nem segéd-tudomány). Ehhez mérten aztán felfűzi azt a fejlődési „láncolatot”, mely egyes kiemelkedő, középkori és kora-újkorai tudósoktól (pl. Bertalanffy Páltól, akinek munkáiban már „benne van az az egészen modern felfogás is, hogy a földrajz tárgya a természet, és az embernek a természetre való visszahatása” – 31.) indulva elvezet az államismeírő Bél Mátyáson át az enciklopedizmus csúcsát jelentő Hunfalvyig, majd az első „vérbeli” természettudóson, Lóczyin keresztül a már természeti geográfus Cholnokyig, végső soron pedig a „*legnagyobb magyar geográfusig*” (6.), az egyenesen „*földfelszínen bemutatott filozófiát*” (256.) művelő Telekiig.

Közben szó esik – többek közt – Czirbuszról is, akinek megítélésével oly sokat küzdött tudományunk. Küzd vele Fodor is; zavarosságát, felületességét erősen bírálja, a tisztán természettudományi irányzatot illető kritikáját azonban részint jogosnak ítéli. Sokkal keményebben bírálja viszont a falukutató mozgalom tagjait, akiknek munkásságát – politikai indoklással – említésre is alig méltatja.

Korához közeledve Fodor egyre több szubjektív elemmel színesíti mondanivalóját: képet ad geográfusok egyéniségéről, említést tesz a tudományos munka hátterében zajló személyi és világnézeti vitákról. Emellett a szöveget néhány helyen szellemes ábrákkal egészíti ki, melyeken az iskolateremtő mestereket napként, a tanítványokat pedig ezek körül keringő bolygókként ábrázolja („bolygó-rendszerek”). Az ábrák főként a tudománytörténet tárgykörében kevésbé jártas olvasókat segíthetik az „eligazodásban”, szükségképpen leegyszerűsítő voltak miatt azonban a valós viszonyok pontos illusztrációját nem várhatjuk tőlük (erre Hajdú Zoltán is felhívja a figyelmet Fodor-életrajzában. – XVII.).

Az első fejezetet *A magyar földrajztudomány teljesítményei* című, az előbbinél rövidebb, de így is tekintélyes terjedelmű (93 oldal) rész követi. A két fejezet viszonya talán Teleki (más kontextusban alkalmazott) szóhasználatával érzékeltethető: az első rész „szintetikus” tudománytörténet, a második viszont „analitikus”, a hazai geográfia eredményeit részterületenként tekinti át. Minthogy ez lényegében egyazon problémakör más szempontú megközelítését jelenti, Fodor a második fejezetben – a felesleges ismétlések elkerülése végett – rendszeresen visszautal az elsőben írottakra. Emiatt viszont a második rész néhol hiányossá, sok helyen szárazzá válik. A diszciplínák szerinti csoportosítás is többször vitatható: külön kategóriát képez például a település- és városföldrajz; önálló kategória a glaciológia, de mivel „jegeink, gleccsereink nincsenek a magyar földön”, itt a „glaciális morfológia területén való vizsgálatokkal” (309.) foglalkozik a Szerző; mindeközben a „Vulkanológia”

címszó alatt említést sem tesz a vulkánmorfológiáról, pedig annak is voltak már akkor elismerésre méltó hazai eredményei stb. Sok tudományos munka pedig egyáltalán nem erőltethető bele egyetlen kategóriába (érthető, hogy a Szerző bizonyos műveket több helyen is említ). Fodor egyébként azokat a témaköröket taglalja legalaposabban, melyekben leginkább járatos volt: a politikai, a gazdasági, a leíró és a településföldrajzot, illetve a biogeográfiát.

A fejezet legfőbb erénye talán, hogy próbálja meghatározni az egyes részdiszciplínák mibenlétét. Figyelemre méltó például a történeti földrajzi rész illetően okfejtése, vagy annak kifejtése, hogy a történeti földrajz szemléletmódja mindig a földrajz felfogásának megfelelően változott, illetve, hogy a történeti földrajz mintájára beszélhetünk történeti természeti/ember- stb. földrajzról is. Kétségtelen továbbá, hogy ez a fejezet jobban felhívja a figyelmet azok munkásságára, akik – legalábbis a mű megszületéséig – kevés problémakörrel foglalkoztak, ott azonban maradandót tudtak alkotni (mint például Györffy a település-, Mendöl a városföldrajzban). Ez a rész azonban az első fejezethez képest ezzel együtt is viszonylag kevés „újdonságot” ad.

A harmadik fejezet (*A földrajz a magyar iskolákban*) 68 oldalon tartalmas áttekintést ad a geográfia hazai közoktatásban betöltött szerepének változásairól. Miközben a tudománytörténeti munkák általában nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoznak ezzel a problémakörrel, Fodor világosan és meggyőzően rámutat arra, hogy a földrajz közoktatási elismertsége mindig a tudományos geográfia színvonalának megfelelően alakult; előbbi lényegében utóbbi lenyomata. Ebből fakad, hogy a földrajz „ősi ismeretanyag” (395.) léte nehezen kapott helyet a közoktatásban, önálló tantárggyá pedig csak a geográfia hazai intézményesülését követően válhatott (később ezt annyiban finomítja, hogy a 20. század folyamán a politikai-miniszteri irányváltások hatására is felhívja a figyelmet). A fenti alapelvet szem előtt tartva, a Szerző részletesen bemutatja a tárgy tantervi helyzetét „a legrégebbi időktől” (395.) a II. világháborúig, ismertetve az egy időpontban fennálló intézményenkénti különbségeket is. Bár a tantervek felsorolása általában rendkívül szárazzá válik, nagyon becses adatokról van szó, melyek pontos képet adnak a folyamatokról; a következő alfejezet révén ráadásul az oktatás metodikai módszereinek, a „tan- könyvhelyzet” változásainak követésére is mód nyílik. Ebben a fejezetben a tanár Fodor szólal meg, aki a tudományos geográfia és a földrajz tantárgy elválaszthatatlanságát, szoros egymásrataltságát tárja fel az olvasó előtt.

A könyv negyedik fejezete *A magyar földrajzi felfedezések* címet viseli. Ez a legrövidebb rész, mindössze 24 oldal. Szervesen az előtte lévők egyikéhez sem kapcsolódik, de kétségkívül helye van a munkában. Természetesen a geográfia eszmetörténetéről – érthető módon – itt nem sok szó esik, viszont alapos, talán a többi fejezetnél is élvezetesebben megírt, jó összefoglalása ez a magyar vonatkozású felfedező utaknak.

A kiadvány zárófejezete (*A magyar geográfusok, térképírók és tudományos utazók*) a legvaskosabb. Lényegében életrajzi lexikon, melynek megjelenését Fodor önálló kötetben is elképzelhetőnek tartotta, és amely kétségkívül magában is meg-

állja a helyét. Megtalálhatjuk itt a könyvben említést nyert összes személy életének, pályafutásának lényeges adatait, beleértve főbb műveik bibliográfiáját. Hasonlóan az első részben látotthoz, a régebben éltek rövid, tényekre szorítókozó bemutatásával szemben a Szerző kortársairól több oldalas, szubjektív kitételeket is tartalmazó leírásokat találhatunk. Itt tárul föl legtisztábban, kivel milyen viszonya volt a Szerzőnek: a feltétlenül tisztelt Teleki mellett kirajzolódik a rendkívüli tudású, de szerény és önfeláldozó Lóczy; vagy a szerföltött tehetséges, viszont a népszerűsítő munkára túl nagy hangsúlyt fektető, „túlzottan öntudatos” (529.) Cholnoky egyénisége. Fodor egy részletes önéletrajzot is ad itt. A fejezet egyúttal az egész munka legtovább „aktualizált” része: az 1944-nél véget érő tudománytörténeti résszel szemben itt még Szakáll Zsigmond 1957. október 23-i halála is említést nyer – miközben Fodor 1957 májusában agyvérzés következtében félig lebénult! Valószínűleg a sokszori utólagos betoldás következménye, hogy a Szerző néha kisebb önellentmondásokba bonyolódik: a „legnagyobb magyar tudományos utazó” címet például Kőrösi Csoma Sándornak és Stein Aurélnak egyaránt „odaítéli”.

A könyv a fenti fejezeteken kívül több táblázatot tartalmaz, melyek a földrajz intézményeinek személyi összetételét, a folyóiratokban publikált cikkek témakör szerinti megoszlását, ezen írások szerzőit ismertetik, a kiadvány végén pedig születési rendben felsorolják valamennyi említett személyt.

A fentiekén túl, fejezettől függetlenül áthatja a művet Fodor feltétlen Teleki-tisztelete, mely esetenként utóbbi indokolatlan, már-már mitikus felmagasztalásához vezet („tudományunk háború utáni sorsa csaknem kizárólag Teleki kezében volt, vagy talán egyenesen maga volt tudományunk sorsa” – 236.). A Szerző más vonatkozásban is többször ragadhatja el magát, főként tudományunk korabeli és jövőbeli állását illetően: az 1940-es évek elejének tendenciái alapján nem indokolt a geográfia általános „degenerálódásáról” (276.) írni, továbbá arról, hogy „már megtört fejlődési vonala, s már előrevetette árnyékát akkor még ismeretlen, valamely sötét felleg”. (278.) Utóbbi gondolat azért is támadható, mert tudományunk 1944 utáni sorsa („tudományunk derékba törése, majd elhantolása” – 285.) a vesztes ország szovjet megszállásának eredménye; nem tekinthető a korábbi folyamatok szerves folytatásának, szükségszerű okozatának. Kijelenthetjük, hogy Fodor ezekben a mondatokban részint személyes sorsát (hanyatló pályáiv már a '30-as évek végén, a mester Teleki halála, majd a háború utáni elhallgatás) vetíti ki egész geográfiánkra, nem egészen alaptalanul, de nem is teljesen indokoltan.

A könyv egészből „sugárzik” Fodor nemzeti-konzervatív szellemisége. Mindig nemzetben gondolkodik, a folyamatokat, változásokat a nemzet sorsára gyakorolt hatásuk szerint is megítéli. A harcias nacionalizmustól tudatosan tartózkodik, legfeljebb a romantika ragadja néha magával (például „alighanem Ferenczy józan magyar esze ismerte fel legelsőnek...” – 47.). Meglepő érdekesség, hogy ezt a stílust néhány helyen, pár szó erejéig marxista „ízű” szövegrészek törik meg. (Például „Cholnoky nem juthatott volna el kiváló morfológiai eredményeire, ha Lóczy szilárd tektonikai alapépítménnyel meg nem alapozza

számára az épületet” – 167; „a liberális kapitalizmus valóságos tankönyvgyárat rendezett be egyes kiadóknál, ahol a kizsákmányolt munkásokat szerzőknek nevezték” – 459.). Ezek a konzervatívtól élesen elütő stílusú részek talán azért keletkeztek, mert a szerző ezekkel is javítani igyekezett műve megjelentetésének esélyeit (a Hajdú Zoltán által írt életrajzból kiderül, hogy Fodor úgy gondolta: bő öt esztendővel a háború után már „meg lehet írni” a hazai geográfia történetét [XXXVII.]).

Összességében Fodor könyve rendkívül színvonalas munka, a maga nemében egyedülálló. Kétségtelen, hogy miként az összes tudománytörténet, ez is koncepcionális alkotás, mely szerzője szemszögéből mutatja be a hazai geográfia folyamatait. Ez azonban nem von le az értékéből, csak „helyükön kell kezelnünk” a benne írtakat. Ezzel együtt a rengeteg pozitív információ, személyes hangvételű tudománytörténeti adalék becses kiadvánnyá teszi a kutató- és tanártársadalom számára, logikus, áttekinthető felépítése és nyelvezetének jó magyarsága révén pedig a hallgatók, valamint az érdeklődő laikusok számára is élvezetes olvasmány lehet. Létrejöttéért elismerés illeti a Földrajztudományi Kutatóintézet mindazon tagjait, akik kivették részüket a kötet elkészítésének nemes feladatából, elsősorban a kötet szerkesztőjét, Dövényi Zoltánt, valamint a vállalkozás fő mecénását, a Magyar Tudományos Akadémiát.

Csak bízhatunk benne, hogy – Hajdú Zoltán tanácsát követve – a magyar geográfustársadalomnak immár sikerül valóban „megértenie, s továbbvinnie” Fodor örökségét. Egyúttal őszintén remélhetjük, hogy a szerző más „bujdosó könyveinek” megjelentetéséhez is megteremtődik a szükséges anyagi fedezet, s valamikor talán – Fodor útmutatása értelmében – az 1944 utáni időszak átfogó tudománytörténete is elkészülhet.

Gyuris Ferenc